

ביקורי כהנים במחנות ההשמדה

א. הקדמה

בעת האחרונה התרבו הנסיעות לאתרים יהודיים בפולין ובמזרח אירופה, במיוחד בקרב בני הנוער. בחלק ניכר מן האתרים מצאו אחינו בני ישראל הקדושים והטהורים את מקום מנוחתם האחרונה. לעיתים נודע לנו מקום הקבורה, אולם ברור שיתכנו מקומות רבים נוספים בהם קבורים מתים או חלקי מתים. עקב כך, מזה שנים מקננים בלבי הרהורים וספקות לגבי ביקורי כהנים באותם אתרים. אמנם, יש שראו בנסיעות אלו חוויה משמעותית מאוד, וממילא אין מקום לפסיקת "והמחמיר תבוא עליו ברכה", אלא יש ללבן את עיקר הדין. לצערי, יש כאן ספקות רבים, ועל כן התקשיתי למצוא פסק ברור וחד. אך לדעתי המסקנה היא שיש להתיר הגעה לרוב רובם של המקומות, בצירוף כמה סייגים במספר מקומות מסוימים ומוגדרים, בלא שיהיה צורך למנוע כהנים מלבקר ולסייר ברוב האתרים האלו.

עצם הכתיבה בנושאים אלו קשה לי עד מאוד, ומצאתי עצמי כותב חלק מהמאמר בדמע. ובכל זאת, חשוב לברר וללבן ספקות אלו. חשוב להתייחס בכבוד (גם מבחינה הלכתית) אל אחינו הקדושים שנטבחו בכל מיני מיתות משונות על קדושת השם. הירושלמי בניה (א:ב) אומר שיש מתים שמעיקר הדין אין להם טומאה, אבל מחמת כבוד המת גזרו בהם חז"ל טומאה. מכאן שניהוג דיני טומאה במת מוסיף לכבודו, וקל וחומר לגבי קדושי השואה. חלק מהקושי נוגע להבנת המציאות, וממילא נצטרך גם כן לדון בדיני ספקות. זאת בנוסף על הקושי בליבון סוגיות בטהרות, שהוא בבחינת משימה קשה ביותר, ובוודאי בבואנו לאסוקי שמעתתא אליבא דהלכתא בנושאים שאין אודותיהם ספרות הלכתית רגילה. הביקורים מתמקדים בסוגי אתרים שונים, שבחלקם מעוררים שאלות משותפות, ובחלקם מתעוררות שאלות ייחודיות. כיון שכך ראיתי לנכון ללבן תחילה את שאלות היסוד, ורק אחר כך לעבור ליישום בסוגי האתרים השונים.

ב. ספק טומאה ברה"ר

כלל גדול בהלכות טומאה הוא, שספק טומאה ברשות הרבים לקולא (טהרות ו:א). אמנם הסתפקו האחרונים, האם דין זה תקף באיסור טומאה לכהנים.¹ הצ"ח (ברכות יט:) הבין

1 עיין, למשל, במנחת חינוך (רסג:ג) ובאחיעזר (ח"ג סי' ס"ה אות ו'), ועיין בשיעור "איסור טומאה לכהנים". עיין גם בשיעור "ספק טומאה ברה"ר וברה"י".

שבדרך כלל ספק טומאה ברה"ר לקולא, ורק במקרים בהם הכהן טמא בתורת ודאי והספק מתעורר לגבי האיסור (כלומר, באיזו טומאה מדובר) – הכלל אינו נוהג.² בנוסף, ר' יצחק אלחנן התיר לכהנים לנסוע ברכבות על סמך "ספק טומאה ברה"ר".³ המרחשת (ח"א סי' ב אות ג:ז בהערה ד"ה ומה"ט), וכן בספר נשמת חיים (סי' נ), חילק בין האיסורים השונים בכהן: איסור "לא יחלל" תלוי בטומאה עצמה, וממילא יש דין ספק טומאה ברה"ר, ואילו האיסור "לא יבוא" הוא איסור עצמאי התלוי במגע עם המת, ובו אין להסתמך על ספק טומאה ברה"ר לטהר.

ככלל יש לציין, שסוגיות רבות דנות בספק טומאה ברה"ר, אולם באף אחת מהן לא הוזכר שיש שוני ביחס לדין הכהן. נקודה זו בולטת במיוחד בדברי הראשונים, שהרי הנפקא מינה המרכזית בזמנם היתה ביחס לכהן, ובכל זאת לא הזכירו שדיניו שונים. אם כן, מהשמטת הש"ס והראשונים בסוגיות רבות כל כך נראה שספק טומאה ברה"ר לקולא גם לכהנים.⁴

ג. אוהל וקבר

המת מטמא בשלשה דרכים (עי' רמב"ם הל' טומאת מת א:א): מגע, משא ואוהל. במאמר זה נתמקד רק בטומאת אוהל. זאת מכיוון שכמעט ואין מציאות של מגע או משא, ואילו במידה ויש ספק לגבי נגיעה או משא בעצם כשעורה מהמתים, ברור שיש לכהנים להחמיר בזה ולא לגעת. אמנם מגבלה זו איננה משמעותית, בפועל, ואין להימנע בגינה מעצם הביקור. בטומאת אוהל יש שלושה תרחישים: א) אדם הנמצא מעל המת (זוהי טומאה רצוצה, שבוקעת ועולה עד לרקיע). ב) מת שמאהיל על גבי אדם. ג) אדם שנמצא באוהל המת. גודלו

2 לדעתו כיסוי הארון טמא מדין גולל ודופק, וכהן אינו מוזהר על גולל ודופק מן התורה. ויש להעיר, שלפי הרמב"ם (הל' טומאת מת ב:טו) טומאת גולל ודופק "מדברי סופרים" ואילו לדעת הראב"ד (שם) טומאתם מדאורייתא. אולם, הראב"ד (הל' טומאת מת יב:ו) סובר שכהן אינו מוזהר על גולל ודופק מדאורייתא מפני שאינם "גופו של מת", והרמב"ם (הל' אבל ג:ג) פוסק שכהן אסור מדרבנן ליטמא לגולל ודופק.

3 התשובה לא נמצאת לנו אבל מצוטטת בספר ברכת רצה (סי' י"ב) ובציץ אליעזר (חלק י"ב סב:י). יש לציין שחידוש נוסף טמון בדברי הגרי"א, שכן לדעתו אומרים ספק טומאה ברה"ר גם בספיקא דדינא, כיון שהוא בונה חלקית על המחלוקת לגבי אוהל זרוק, ולא רק בספק במציאות. בהקשר זה עיין בשיעור "טיסת כהנים מעל קברים" ובשר"ת אבני נזר (י"ד סי' תס"ז סעיפים י"ב, כ"א) שהתלבט גם הוא בשאלה זו, ונטה להשוות בין ספקות שונים.

4 עיין בשר"ת הר צבי (י"ד סי' רפ"ג) שמנה כמה מקרים שראשונים לא הזכירו ספק טומאה במקומות שהיה מקום ליישם כלל זה.

המינימלי של האוהל הוא טפח על טפח ברום טפח (אהלות ג:ז).⁵ האוהל מביא טומאה לדברים הנמצאים על ידו ומתחתיו, אך בד בבד מציל דברים הנמצאים מעליו מפני הטומאה (שם). בנוסף, קיים דין קבר, שלגביו נחלקו הראשונים. מסוגיות רבות⁶ עולה שקבר מטמא מן התורה, וכהן ונזיר לוקין עליו. אמנם, בסוגיה בברכות (יט:) משמע שבכל מקום שיש פותח טפח מעל המת – הטפח חוצץ; ומכיוון שלרוב הארונות יש פותח טפח, יש לתמוה מדוע כהן לוקה על קבר. בהקשר זה, עלו בראשונים מספר גישות:⁷

1. המיוחס לרש"י בנזיר (נג: ד"ה זה קבר) ורש"י (סוכה כא. ד"ה מפני קבר התהום) כתבו שהקבר שלוקים עליו מן התורה אין בו פותח טפח.
2. הרמב"ם (הל' טומאת מת יב:ו) הסביר שהסוגיה בברכות עוסקת בארון עץ, שאין בו טומאת קבר, אך ביתר הארונות – שיש טומאת קבר – פותח טפח אינו חוצץ.
3. התוס' (נזיר נג: ד"ה חרב), הרמב"ן (בבא בתרא ק; תורת האדם "ענין הכהנים" סי' ל"ח, עמ' קלט) והרא"ש (שו"ת, כלל ל סי' א), אומרים שדוקא "קבר סתום" מטמא כל סביביו, וטומאתו בוקעת ועולה עד לרקיע. לעומתו, "קבר פתוח" מטמא רק במגע, אבל טומאתו אינה בוקעת ועולה. הפתח אינו מעליו אלא פתח באחד מצידי הקבר.
4. הראב"ד (הל' טומאת מת ז:ז) והמאירי (נזיר נד.) סבורים שיש שלושה דינים שונים של קבר:
 - א. אם אין פותח טפח – אין דין קבר בכלל, אבל יש טומאה רצוצה מעל מקום המת.
 - ב. כשיש טפח בחלל הקבר, אלא שהמת ממעטו מטפח – יש כל דיני קבר לטמא מעליו.
 - ג. כשיש טפח פנוי מעל המת – האוהל חוצץ בפני טומאה, ואין טומאה מעל הקבר, אבל הנוגע בצידי הקבר נטמא.
5. הראב"ד במקום אחר (הל' טומאת מת יב:ו) סבור שקבר מטמא באוהל כאשר יש פותח טפח, אבל אין כהן מוזהר על קבר כזה.

לכל הדעות יוצא, שמת שלם המטמא באוהל וטמון באדמה ללא חלל טפח – מטמא מעליו. לפי רוב הראשונים, טומאה זו איננה קשורה לדין קבר מפני שאין חלל טפח, אלא היא טומאה ישירה מהמת (טומאה רצוצה). אמנם לפי רש"י הטומאה נובעת מדין קבר, שהרי

5 לדעת המרכבת המשנה, נחלקו הרמב"ם והראב"ד (הל' טומאת מת יב:א) האם החלל צריך להיות טפח, או שנדרש טפח מעל המת. אמנם הכסף משנה והגר"ח (שם) הבינו שהרמב"ם אינו חולק על הראב"ד, אולם לדעת דברי המרכבת המשנה עולים בקנה אחד עם פשטות דברי הרמב"ם. עיין בשיעור "טומאת אוהל" בהערה 6, ובשיעור "טומאת מת וקבר" בהערה 13.

6 עיין למשל עירובין (מז.), נדרים (ד.), בב"מ (לב.) וסוטה (מד.).

7 עיין גם בשיעורים "טומאת מת וקבר", "טומאת אוהל" ו"טיסת כהנים מעל קברים".

לדעתו 'קבר סתום' פירושו קבר ללא חלל טפח; בהמשך נראה את החשיבות שיש לכך לעניין צירוף.

הטור (יר"ד סי' שע"ב) אימץ את שיטת התוס', הרמב"ן והרא"ש, שחילקו בין קבר סתום מכל צדדיו וקבר עם פתח מראשו, וכך משמע מהבית יוסף והט"ז שם. אם כן, בקבר סתום מכל צדדיו אבל יש לו פותח טפח מעליו – לרוב הראשונים יש איסור דאורייתא לכהנים לדרוך על כל שטח הקבר, ואפילו שלא כנגד המת. אמנם לדעת רש"י ודעה אחת בראב"ד הדבר הותר לכהנים (מדאורייתא, אבל מדרבנן יש איסור), כאשר לרש"י אינם נטמאים כלל, ואילו לפי הראב"ד נטמאו אבל לא הוזהרו על כך. הגדרת הקבר משתנה: דעת רוב הראשונים (תוס', הרמב"ן והרא"ש) היא שמדובר דווקא בסתום, ואילו לרמב"ם לכאורה אין מגבלה כזאת, אך ייתכן שיש דרישות אחרות (שלא ייעשו מעץ או שאינם כלים).

בהסבר הדעות השונות נראה, שלדעת רש"י טומאת קבר מהוה הרחבה של טומאת המת. ממילא, במידה ויש פותח טפח שמציל על טומאת אוהל אין סיבה שהעומד מעל הקבר ייטמא, שהרי יש טפח החוצץ בין המת לחי. אולם, הרמב"ם סבור שדין קבר הוא דין ייחודי, המתרבה מהפסוק "בְּעֵצִים אֲדָם אוּ בְּקָבָר" (במדבר יט:זו). כלומר, יש מטמא חדש של קבר. הגדרתו כקבר זקוקה למקום שמוגדר כמקום המת, וממילא זקוקים לאוהל טפח כדי להגדיר את המקום כקבר. לפי זה יוצא, שרש"י והרמב"ם הפוכים: לרש"י אוהל טפח הוא סיבה לטהר את הקבר, ואילו לרמב"ם פותח טפח חיוני כדי לטמא כקבר.

את התוס' והרמב"ן, שחילקו בין קבר סתום ופתוח, ניתן להבין בשני אופנים:

א. קבר הינו מטמא בפני עצמו, אבל קבר מוגדר דווקא כקבר סתום.

ב. אין טומאה עצמאית של קבר, אלא שזו הרחבה של טומאת מת: בקבר פתוח הרי שאוהל טפח חוצץ בפני טומאת המת, ולכן זו איננה יכולה לבקוע. אולם בקבר סתום – סתימתו גורמת לכך שטומאת המת בוקעת מעבר לאוהל, כיון ש"דרך טומאה לצאת"

(עי' אהלות ט:ט).

יתכן שיש נפקא מינות לגבי הפעלת דין הקבר בקבר פתוח. בהמשך נראה שקבר מצרף עצמות ביחד,⁸ ויש להסתפק אם דין צירוף קבר נוהג גם בקבר פתוח, או שמא רק בקבר סתום. לפי האפשרות הראשונה הדין מובן: קבר טמא על תקן מקומו של המת, וממילא סביר שהוא יצרף עצמות כדי לטמא באוהל. אך קבר פתוח שאין לו טומאת אוהל אינו נחשב למקום המת ואינו מצרף.⁹ לפי אפשרות השנייה, לעומת זאת, לכאורה אין טעם

8 עיין פסחים (פא:); רמב"ם (הל' טומאת מת ד:ז-ח).

9 אמנם יש לו דין אוהל רגיל לטמא את הנמצא בתוך קבר פתוח, אבל לדעתי כיון שאין לו כל דיני אוהל של קבר – סביר להניח שלא יצרף עצמות.

לחלק: כל ההבדל בין קבר פתוח לבין קבר סתום הוא שבקבר פתוח נוצר אוהל החוצץ בפני הטומאה, אבל גם קבר פתוח מוגדר כקבר ולכן יצרף אף הוא. על כל פנים, לדעתי יותר סביר שהתורה חידשה מטמא חדש מדין קבר: אין כאן הרחבה של טומאת מת, אלא מטמא חדש. כך, כאמור, מובן הדין שקבר מצרף: כיון שטומאתו נובעת מהיותו מקום המת, הוא מצרף חלקי המת הנמצאים בתוכו.

ד. מצב הגופות והשלדים

נתרבו הדעות לגבי כמות העצמות הנדרשות כדי לטמא באוהל וביחס שבין שלשה גורמים: רוב מניין, רוב בניין ורובע קב עצמות.¹⁰ אמנם, ברוב המקומות במזרח אירופה יש להניח שהעצמות הן מפורקות ושבורות, וממילא יחול עליהן דין התוספתא:¹¹

שדרה שגורר רוב חליות שלה אף על פי ששלדה קיימת טהורה. בזמן שהיא בתוך הקבר, אפילו משוברת ואפילו מכתתת טמאה מפני שהקבר מצרפה. (תוספתא אהלות ב:ה)

וכן פסק הרמב"ם:

שדרה שנגררו ממנה רוב חליות שלה אע"פ ששלדה קיימת אינה מטמאה באהל, ובזמן שהיא בתוך הקבר אפילו משוברת אפילו מכותתת מטמאה באהל מפני שהקבר מצרפה. כל המטמאין באהל שנחלקו והכניסין בתוך הבית האהל מצרפן ומטמאין באהל.

(ה' טומאת מת ד:ז-ח)

אם נניח שברוב המקרים נותרו רק עצמות במצב ריקבון והתפוררות, יש להניח שהעצמות הגיעו כבר לרמה של "משוברת", למרות שיש מקום לדון בהגדרת "שנגררו ממנה רוב חוליות". אם כן, הדרך היחידה להחיל טומאת אוהל היא באמצעות צירוף קבר או אוהל.

שיטת הרמב"ם – צירוף קבר ואוהל

יש מקום לבחון מה הגדרת קבר לצירוף. ראינו לעיל, שלפי רוב הראשונים במקרה של טומאה רצוצה אין טומאת קבר, אלא טומאת המת עצמו. האם לגבי צירוף קבר צריכים דבר

10 עיין בסדרי טהרות לאהלות (כח:) שמציג שש שיטות שונות בנושא. כן עיין אהלות (ב:א) ומפרשי המשנה שם; רמב"ם (ה' טומאת מת ב:ט); משנה עדיות (א:ז) וראב"ד שם; רש"י בנזיר (ג:ד"ה ורבא, נב:) ובבכורות (מה: ד"ה מטמא); תוס' נזיר (מט: ד"ה ועל חצי קב).

11 הברייתא צוטטה בבבלי בפסחים (פא:) ובנזיר (סג:), וכן בירושלמי בנזיר (ב:ז). אמנם בבבלי מדובר כנראה במת שלם שיש בו כזית בשר, מה שאין כן בתוספתא ובירושלמי, אך דין דומה בלשון שונה במקצת מופיע בבבלי בנזיר במקום אחר (נב:).

שמטמא מדין קבר או אולי דרישות נוספות, ולא כל קבר בפועל מצרף? ניתן להעלות מספר חילוקים בדין צירוף קבר ואוהל:

1. **כוונה לקבור:** המהרש"א והשפת אמת (פסחים פא:) מדייקים מתוס' שם (ד"ה ובקבר) (וכך משמע מדבריהם), שלשם דין קבר נדרשת כוונה לקבור.¹² ביחס לקדושי השואה, לפחות בחלק מהמקרים מדובר בבני אדם שהוטמנו שם בלי דעת קבורה. התלבטתי האם כוונת הרשעים ימ"ש עונה על דרישה זו, שכן אותם רוצחים ימ"ש לא קברו את הקדושים מפאת תחושת הכבוד והרגישות ל"קללת אלקים תלוי" – אדרבה, קברו אותם כדי שיהיה יותר מקום להמשיך בטבח האכזרי; ומעבר לכך הרי מדובר על קברי המונים. אם כן, יש לשאול: האם צריכים כוונת קבורה למנוחת עולמים, או שמא די במעשה הטמנה בעפר?
2. **קבר בנין לעומת קרקע עולם:** החזון איש (אהלות סי' כא:ח) מעלה אפשרות, שקבר מצרף רק במקרה של קבר בנין, אך לא קבר מקרקע עולם. החזון איש אמנם דוחה אפשרות זו, אבל משמע מדבריו שבוודאי צריכים קבר שיש לו דין אוהל, וכן סבור החסדי דוד על התוספתא (שם). וממילא, מת שטמון באדמה אמנם מטמא מדין טומאה רצוצה, אבל במידה והעצמות חסרות ושבורות – אין קבר שיצרף אותן ואינן מטמאות באוהל.
3. **דבר המפריד ביניהם:** החסדי דוד על התוספתא (שם) אומר שהעצמות חייבות להיות במצב שבו אין דבר שמפריד ביניהן. אולם, מן הסוגייה בפסחים (פא:) לא כל כך משמע שחילוק כזה קיים, ועי"ש.
4. **חילוק בין קבר לאוהל (בית):** ניתן להעלות חילוק זה בשלשה ניסוחים:
 - א. **רק קבר מצרף:** החסדי דוד על התוספתא (שם) מסתפק לגבי צירוף אוהלים שאין להם דיני קבר, ונוטה לומר שדוקא קבר מצרף. התלבטותו של החסדי דוד נובעת מדברי התוס' בניזיר (נב. ד"ה ובקבר), אשר כותבים על קבר "דהכי גמירי", ומשמע שיש דין ייחודי לקבר. לעומת זאת פשטות הסוגיה בבבא בתרא (יב:) ומקומות אחרים היא שלכל בית שתום יש דין קבר, וכל אוהל מצרף, וכדברי הרמב"ם (הל' טומאת מת ד:ח): "כל המטמאין באהל שנחלקו והכניסן בתוך הבית האהל מצרפן ומטמאין באהל".
 - ב. **תלוי ברמת השבירה:** נראה שיש לחלק בין רמות שונות בשבירת העצמות. בהלכה ז' ברמב"ם (צוטטה לעיל) מדובר בעצמות שהן עצמן שבורות, ובכל חלק לא נותרה עצם שלמה. לפיכך, להגדרתם כשדרה וגולגולת צריכים רמת צירוף יותר גבוהה, דהיינו צירוף קבר. בהלכה ח', לעומת זאת, מדובר בעצמות שלמות שהופרדו וחולקו:

12 עיין גם בראב"ה (סי' תתקפ"ה) ובדברי רבנו יהונתן (הובא בשטמ"ק ב"ב יב.) שכתבו שקבר מוגדר כקבר אך ורק אם הניחו בו את המת לעולם, ואין דעתם להוציאו משם.

צורת העצמות קיימת, אבל אינן מחוברות זו לזו. במצב כזה, שיש חיסרון רק בכמות, מספיק צירוף אוהל כדי להשלים את השיעור. אולם, כשהעצמות עצמן משוברות נדרש צירוף ברמה גבוהה יותר, שקיימת רק בקבר.

ג. חילוק בין בשר לבין עצמות: אפשרות נוספת היא לחלק בין שיעור בשר המת ובין שיעור העצמות. הבשר הוא חומר בלתי מיוחד. גם חצי כזית שלו צריך היה לטמא באוהל, אלא שחסר שיעור. לעומתו, השדרה והגולגולת מטמאות על תקן היותן מייצגות את המת השלם.¹³ ממילא, בשדרה שחסרות בה חוליות – לא מדובר על בעיה כמותית של חיסרון שיעור, אלא על בעיה איכותית מאחר ואינה מייצגת את המת השלם כלל ועיקר.¹⁴

ראיה לגישה זאת היא השלמת השיעור משני מתים: אם מדובר על שיעור כמותי, אזי ברור שניתן לצרף שני מתים שונים ולהשלים את השיעור. אך ככל שנבין שמדובר בשיעור איכותי המבוסס על ייצוג המת השלם, מסתבר שהשיעור חייב לבוא ממת אחד ולא ניתן לצרף שני מתים שונים. לגבי דם ועצמות משני מתים נחלקו רבי עקיבא וחכמים באהלות (ב:י), וכן בית שמאי ובית הלל בעדיות (א:י), וההלכה נפסקה כחכמים ובית הלל שאינם מצטרפים משני מתים שונים (רמב"ם הל' טומאת מת ד:א). לעומת זאת, בכזית בשר משני מתים נפסקה ההלכה שניתן להשלים את השיעור משני מתים שונים (שם הלכה ג).

ומעבר לכך, באותה משנה בעדיות מובאת מחלוקת נוספת בין בית שמאי לבין בית הלל. לדעת בית הלל אין רובע קב עצמות מטמא אלא אם כן הוא בא מרוב בנין או מנין של עצמות המת,¹⁵ ואילו בית שמאי סבורים כי רובע הקב מטמא אפילו אם הוא בא "מעצם אחד". ניתן לפרש על פי דברינו, שבית הלל סבורים כי רובע הקב מטמא על תקן היותו מייצג את המת, ולכן עצם אחת בשיעור של רובע הקב אינה מטמאת, ואילו בית שמאי סבורים שרובע הקב מטמא כחלק מן המת בלבד, ועל כן אפילו "מעצם אחד" מטמא. לפי זה, שתי המחלוקות באותה משנה – האם רובע הקב חייב לבוא ממת אחד ומרוב מנין או בנין – הן למעשה מחלוקת אחת, וכמובן נפסקה ההלכה כבית הלל.¹⁶

13 עיין בשיעור בעניין "טומאת מת וקבר".

14 אחר כך מצאתי דברים דומים בחז"א (אהלות סי' כא:י): "דהני שצריכין שיעורא בגודל הכמות מצטרף מב' מתים, אבל אבר ושדרה וגולגולת חשיבותן באיכותן, שהן חשובין שהן חלק מן הגוף – בזה ס"ל לחכמים דבעינן מת אחד, וכן רובע עצמות ורביעית דם נמי".

15 עיין לעיל בהערה 10 שנחלקו הראשונים בהסבר דעת בית הלל.

16 יש גם להוכיח ממקום אחר, ששיעור כזית בשר אינו מייצג את המת. בנגעים (ג:ג) הובא הדין לגבי בית מנוגע ש"ניתן עמו אבניו ועציו ואפרו – מטמאין בכזית". הר"ש (שם) פירש ששיעור זה נלמד

אפילו אם אין מקבלים את הנימוקים וההסברים שהעלינו, ברור שיש שוני ביני צירוף משני מתים בין בשר לעצמות. אם כן, סביר מאוד שגם לגבי צירוף בית יתכן שוני, כך שהבית מצרף דוקא בשר ולא עצמות או דם.

בהקשר זה ניתן להציע הבנה מחודשת, ולפיה בקבר אין מדובר בטומאה וצירוף השדרה עצמה, אלא בהגדרת החפצא של קבר. הרי מפורש בתורה שקבר הינו מטמא בפני עצמו ("או בקבר"). סביר להניח, שבמידה והקבר רוקן מהמת – הוא כבר איננו מוגדר כלל כקבר. ממילא נשאלת השאלה: האם יתכן שמה שנשאר בקבר אינו מטמא, אך די בו כדי להעניק למקום את המעמד של קבר?¹⁷ אם נניח שהתשובה היא חיובית, ברור מדוע יש דיני צירוף שונים בין קבר לאוהל, שכן למעשה אף הקבר אינו "מצרף" אלא שהחלקים שבו מגדירים אותו כמטמא בפני עצמו גם כשאינו בו מטמא גמור – וחידוש זה אינו קיים באוהל רגיל. לסיכום, עצמות שהן שבורות וחסרות מטמאות באוהל רק במידה ויש צירוף, והרי קבר מצרף. לא ברור מה עומד בתנאים של קבר, וייתכן שיש מגבלות מסוימות לצירוף: אוהל טפח (חז"א וחסדי דוד), כוונה לקבור (שפת אמת והמהרש"א) ודווקא קבר בניין ולא קרקע עולם (אפשרות בחז"א). כמו כן, יש לדון האם כל בית וכל אוהל מצרפים, או שמא דווקא קבר. החסדי דוד נטה לחשוב שדווקא קבר, אך התקשה בהבנת משניות אחרות מהן עולה שבית מצרף. אנו הצענו שני חילוקים בדבר: 1) לחלק בין מצב בו עצמות השדרה שלמות אך לא מחוברות זו לזו (אף בית מצרף), לבין מצב בו העצמות עצמן הן שבורות וכתותות

מבשר המת. ברור, שלו דין כזית בשר היה נובע מכך שהבשר מייצג את המת, כמו שדרה וגולגולת – לא היה שום מקום להקיש ממנו לבית המנוגע. אלא, עלינו לומר שיש דין שיעור כמותי של כזית המטמא, ללא קשר לייצוג המת השלם.

17 ניתן לציין שלוש דוגמאות אפשריות לחפצא של קבר ללא מטמא גמור בתוכו:

א. עכ"ם אינם מטמאים באוהל, אך הרמב"ם בשו"ת (סי' קמ"ה) פסק שקברי נכרים מטמאים במגע למרות שאינם מטמאים באוהל (וזאת בניגוד לדבריו במשנה תורה (הל' טומאת מת ט:ד) ש"הנוגע בקברן טהור").

ב. התוס' (עירובין עט. ד"ה הרי) והר"ש (אהלות טו:ז) אומרים שהקבר מטמא באוהל מעליו גם אליבא דר' יוסי, למרות שהגמ' בחולין (קכו.) אומרת שלדעת ר' יוסי טומאה רצוצה אינה בוקעת ועולה. הנימוק לכך הוא, כדברי הר"ש, "קבר שאני דכתיב 'או בקבר'".

ג. לפי רש"י (עירובין טו. ד"ה ומטמא) ושו"ת הרשב"א (א:תעו) גולל ודופק מטמאים לעולם, ואפילו לאחר פרישתם מן הקבר והמת.

על כל פנים, יתכן ותהיה לכך נפקא מינה בנוגע לשיטת הראב"ד, שכהנים אינם מוזהרים על קבר; לכאורה ברור שהראב"ד סבור שהקבר מהוה מטמא עצמאי ולכן אינו מצרף את העצמות שבו במובן הרגיל. נפקא מינה אפשרית נוספת היא לגבי דין 'חרב כחלל' בכלי מתכת המונח על קבר: סביר להניח שיש דין חרב רק במת עצמו (עיין בשיעור בעניין "חרב כחלל"), וממילא תהיה נפקא מינה בכלי מתכת הנמצא מעל קבר, שכן מסתבר שלא נוהג בו דין 'חרב כחלל', וכפי שמציע המאירי (שבת

טו. ד"ה יש שואלים).

(דוקא קבר מצרף). 2) לחלק בין עצמות (רק קבר מצרף אותן) לבין כזית בשר (כל אוהל או בית מצרף).

שיטת הראב"ד – אין צורך בצירוף

עד כה הנחנו כדבר פשוט שאכן צריכים צירוף, וכדעת הרמב"ם על פי התוספתא, אך הראב"ד השיג על הלכה ח' וכתב "אע"פ שאין צירוף אוהל". לכאורה הוא סבור שכל שהאדם האהיל על כמות מספקת של עצמות שמטמאות באוהל – הוא נטמא. אם כן, לפי הראב"ד כל החילוקים וההיתרים שהבאנו לעיל אינם רלוונטיים, מאחר וכלל אין צורך בצירוף. אולם, גם לפי הראב"ד האדם חייב להאהיל על הכמות הדרושה בבת אחת, ולכן החלקים השונים חייבים להיות סמוכים זה לזה.

הזכרנו שנחלקו הראשונים ביחס שבין שלשת הגורמים: רוב מניין, רוב בניין ורובע קב עצמות. לפי רוב הראשונים לא כל רובע קב עצמות מטמא, אלא צריכים רוב בנין או רוב מנין. לפי הבנתנו בשיטת רש"י (עיין לעיל בהערה 10), אם העצמות הינן שלמות אזי רובע קב מטמא באוהל בכל מקרה, למרות שאין רוב מנין או רוב בנין. אולם מסתבר שעצמות קדושי השואה הן שבורות וחסרות, וממילא על מנת להיטמא האדם חייב להאהיל על רובע קב מרוב בניין או רוב מניין – וקשה להניח שזה יתחרש בהליכה רגילה. אמנם, לשיטת הרמב"ם (הל' טומאת מת ב:ט) כל רובע קב עצמות מטמא באוהל, גם אם אינן שלמות. אלא שיתכן, שכשם שאין הנזיר מגלח אלא על חצי קב עצמות (נזיר מט:), ולא די ברובע – כך אין הכהן מוזהר אלא על חצי קב עצמות (שתיים עשרה ביצים).¹⁸

קשה להבין כיצד שיערו כמות זו בעצמות, ולכן קשה לעמוד על השיעור המדוייק. עם זאת, בנזיר (ג) ובאהלות (ב:א) מופיע מקרה בו יש רוב מניין ובניין של עצמות שאין בהן רובע קב או חצי קב (עי' תוס' שם ד"ה רבא), ומשתמע שמדובר בכמות גדולה מאוד של עצמות. אם כן, אפילו אם נאמץ את שיטת הראב"ד שאין צורך בצירוף בית או קבר, עדיין קשה להניח שאדם יאהיל בבת אחת על הכמות הדרושה של עצמות כדי להיטמא. חשש זה קיים רק לשיטת הרמב"ם, שהרי לדעתו במקרים מסויימים הקבר יכול לצרף את העצמות ביחד. כיוון שכך, הבעיה היחידה עבור כהנים מתעוררת ביחס לצירוף קבר ואוהל.

18 עיין במסכת שמחות (ד:ב), שכל טומאה שאין הנזיר מגלח עליה – אין הכהן מוזהר עליה (וכן בתוספתא מכות ד:ז). המנחת חינוך (רסג:טז) אף כתב שרוב הראשונים סברו כך, ועיין בבית יוסף (י"ד ש"ט, שע"א) ובביאור הגר"א (י"ד שסט:ב) שלכאורה פסקו את הכלל הזה להלכה. אמנם הרמב"ם לא הביא כלל זה, וצ"ע. עיין גם בתוספות בכתובות (ד: ד"ה עד שיסתם), ובר"ש (אהלות א:ב בסופו). ועיין להלן בחילוק שבין הטומאה לבין האיסור, וכן בשיעור בעניין "איסור טומאה לכהנים".

ויתירה מזו, ייתכן לחלק בין האיסור לבין הטומאה. הרי מצאנו במשנה בנזיר (מט:) שנזיר מגלח רק על חצי קב, על אף שאפילו רובע קב מטמא באוהל (אהלות ב:א). אם כן, דיני נזירות (ולפי הרבה ראשונים הוא הדין לאזהרת כהן¹⁹) מצומצמים יותר מדיני טומאה – לכל הפחות ביחס לכמות העצמות הנדרשת. ביחס לנזיר וכהן קיימת דרישה לחלקים משמעותיים יותר של המת, כיוון שיש צורך בדבר שמתקרב לנפש ולמת שלם. אם כן, אולי הוא הדין לגבי דיני אוהל: הגדרת האוהל ודיני הצירוף שלו מצומצמים יותר מאשר הדינים הרגילים של טומאת אוהל.

לפי זה, ייתכן שהראב"ד יסבור, שעל אף שבטומאה אין צורך לצירוף קבר ואוהל, אלא די במעשה האהלה על שיעור עצמות המטמאים באוהל – כל זאת לגבי טומאה, הזקוקה רק לחלקים מן המת ולא למת עצמו. אולם לגבי נזיר וכהן, שם צריכים נפשות מת ועצמו של מת – אולי יודה הראב"ד לרמב"ם שנדרש צירוף בית. אפשרות כזו לא מצאתי בפוסקים, אבל לדעתי היא סבירה ביותר. יתכן מאוד שישנם מקרים אחרים בדיני אוהל או בהגדרת עצמות המת של טומאה אבל כהן אינו מוזהר עליו. ממילא כל חומרא ואיסור הנובע ממסכת אהלות אינו בהכרח אוסר כהן.

אפר שרופים

המשנה באהלות (ב:ב) והגמרא בניה (כה:) מביאות מחלוקת בין רבי אליעזר וחכמים לגבי אפר שרופים: לר"א אפר שרופים טמא, ואילו חכמים מטהרים.²⁰ הרמב"ם (הל' טומאת מת ג:י) פסק כדעת חכמים להקל, וכך גם פסקו תוס' בסוכה (כה: ד"ה מישאל) ובסנהדרין (נב. ד"ה ההיא). הריטב"א בניה (כה:) אמנם החמיר, אבל לדעתי יש להקל כדעת רוב הראשונים ופשטות הסוגיה לפי גירסתנו.

כן נראה, שהבנת רוב האחרונים היא להקל כדעת חכמים, לפחות בנתבלבלה צורתו (וזהו המצב באפר קדושי השואה). אמנם הפתחי תשובה²¹ (י"ד שסט:ב) מביא את דעת הלחם הפנים (סי' שס"ד) שהחמיר באפר שרופים, אבל מציין שרבי יעקב עמדין (שאלת יעב"ץ ב:קסט) דחה את דבריו בשתי ידיים עם ראיות מוכיחות. ומעבר לכך, משתמע שהלחם הפנים רצה להחמיר רק במגע ומשא, אך לא באוהל.

השרידי אש (ח"א קפא:א, עמ' תקסה) הביא בשם הגאון הרוגצ'ובר, שאפר שרופים טהור רק במידה ונשרף חי, שהרי אם כן לא חלה עליו הטומאה, אך לא אם מת ואחר כך נשרף. אמנם

19 עיין לעיל בהערה 18.

20 פשטות המשנה היא שאפר שרופים טהור גם מטומאת אוהל, ואינו כמו רקב שמטמא באוהל ולא במגע.

21 תודתי נתונה למו"ר הרה"ג אהרן ליכטנשטיין שליט"א שהפנה את תשומת לבי למקור זה.

השרידי אש דחה את דבריו, ופשטות הבנת פתחי תשובה ושאר האחרונים היא שלית מאן דחש לחידושו של הרוגצ'ובר. גם מפורש בירושלמי (נדה ג:) שחומרת אפר שרופין היא רק מדרבנן, ומשום כבוד המת. לסיכום, במצב כזה – שרוב הראשונים והאחרונים מקילים בדבר, וייתכן שגם המחמירים עושים זאת רק מדרבנן – יש להכריע כדעת המקיל.

ה. צורת האוהל והקבר

דיני קרקעית הבית – ביב שהוא קמור

עד כה עסקנו ביכולת האוהל או הקבר לצרף עצמות אשר מונחות בתוכו ישירות, ללא הפסק על ידי הקרקע, אך כעת יש לדון במצב בו העצמות נמצאות בקרקעית הבית, כשהבית עומד מעל הקרקע.

במשנה באהלות (ז:ג) מובא מקרה של חלקי מת הנמצאים בצינורי ניקוז שמתחת לבית ("ביב שהוא קמור"). עולה משם, שבמקרה בו אין פותח טפח בביב – הבית טמא. אולם, נחלקו הרמב"ם והר"ש בסיבה לכך. הר"ש מסביר,²² "דטומאה בוקעת ועולה כיון דאין פתח לטומאה לצאת". בהמשך לכך, הריטב"א בבבא בתרא (ק: ד"ה ורומן) קבע שרק כנגד הטומאה עצמה טמא, ואילו שאר הבית טהור.

מאידך גיסא, הרמב"ם בפיה"מ מפרש:²³

הרי הוא כמו גומה בקרקע הבית אשר דינה ודין הבית שוה, לפי שכל שהוא טמון בקרקעיתו של בית אם לא היה באותו המקום טפח על טפח הרי זה מתטמא ומטמא. אמרו וכל אשר באהל לעשות קרקעיתו של בית כמוהו עד התהום.²⁴

(פיה"מ לרמב"ם אהלות ג:ז)

לפי הר"ש והריטב"א, קרקעית הבית נחשבת מקום נפרד, אבל הטומאה "בוקעת ועולה" ממנו לטמא את הבית. מאידך, הרמב"ם סבור שקרקעית הבית נחשבת כחלק מן הבית.²⁵

22 אמנם הר"ש מפרש מקרה בו יש פותח טפח, אבל נראה שכוונתו לפרש את כל המשנה על בסיס בקיעת הטומאה, שהרי אינו מביא את הספרי או הסבר נוסף לגבי ביב שאין בו פותח טפח. וכן כתב בצורה מפורשת החסדי דוד בקונטרס תורת האוהל (סי' ח'), ועיין בפירוש הרא"ש (על אתר) שכתב אף הוא שדין זה מבוסס על "טומאה בוקעת ועולה, בוקעת ויורדת".

23 דברי הרמב"ם בנויים על הספרי (במדבר קכ"ו): "כל הבא אל האהל – לעשות קרקעו של בית עד התהום כמוהו".

24 וכן במשנה תורה (הל' טומאת מת ז:ז): "הבית טמא כאילו הוא בתוך הבית".

25 הרמב"ם (הל' טומאת מת כה:א) פוסק: "עמוד בתוך הבית וטומאה רצוצה תחתיו – טומאה בוקעת ועולה בוקעת ויורדת, ואינו מטמא אלא כנגד הטומאה בלבד". נחלקו האחרונים האם מדובר על מקרה בו ישנו מקום טפח (הדרוש כדי ליצור אוהל) מעל העמוד. לדעת המרכבת המשנה (ח"ג הל'

במלים אחרות, לפי הר"ש והריטב"א החידוש של המשנה הינו דין בהתפשטות הטומאה, ואילו לפי הרמב"ם מדובר על דין בקביעת המקום.²⁶ נפקא מינה למחלוקת זו עולה במקרה בו יש שני ביבים ובתוך כל אחד מהם יש כחצי זית מן המת. לפי הרמב"ם ברור שהבית יהיה טמא, שכן הכל נחשב למקום אחד והרי יש בו כזית מן המת. אך לדעת הר"ש והריטב"א מדובר על דין מיוחד בהתפשטות הטומאה, ומסתבר שדין זה תקף דוקא כשיש מטמא שלם ולא ביחס לחלקים נפרדים. אם כן, הרי לנו מחלוקת אם הבית יכול לצרף חלקים שונים בקרקע שתחתיו, כאשר לדעת הר"ש והריטב"א לכאורה הבית לא יצרף ואילו לדעת הרמב"ם הבית יצרף. יש מקום להסתפק, האם צריכים דוקא "בית": מה הדין בשאר אוהלים, כגון עצים או סככות? לכאורה מדויק ברמב"ם ובספרי (במדבר ק"ו) שמדובר בדין מיוחד בבית, ולא בכל אוהל המביא טומאה. מצד הסברה יש היגיון רב בכך. אולם, המהר"ם מרוטנבורג (אהלות ט:ג) קיבל עקרונית את דעת הרמב"ם, לפיה הביב נחשב לחלק מן הבית, אבל בסוף דבריו שם הוא מנסה לחלק בין המקרה של ביב לבין המקרה של כוורת, ואומר:

לא אמרי' הכי שיהא תחת הכוורת בטל לגבי טומא' שבתוך הכוורת כביב פחות מטפח שתחת הבית, דאם ביב פחות מטפח בטל לגבי בית שהוא קבוע, לא אמרינן דליבטל לגבי תוכה של כוורת המיטלטלת.
(מהר"ם אהלות ט:ג)

משתמע בעליל, שכל אוהל קבוע דומה לבית, ודווקא ביחס לכוורת הקרקע שתחתיה אינה בטלה מפני שהכוורת מיטלטלת. לעומת זאת, בתחילת פרק ד' המהר"ם מנסה לחלק בין המקרה של ביב לבין המקרה של מגדל, ולכן מעלה תנאי נוסף:

וי"ל דשאני ביב שהוא קבוע ומשמש את הבית, שהשופכין נופלין לתוכו, הילכך בטל לגבי הבית.
(מהר"ם אהלות ד: א ד"ה ואם לאו טהורין)

המהר"ם הבין שהדין של ביב הוא דין ייחודי למערכות קבועות המשרתות את הבית. אמנם, בהמשך דבריו המהר"ם מתקשה להבין את ההבדל בין ביב למגדל, ולכן הוא מוסיף ומחלק בין ביב ללא פותח טפח (שרק בטל כלפי הבית במידה והינו קבוע ומשרת את הבית) לבין ביב שיש בו פותח טפח, שנחשב לחלק מהבית בכל בית קבוע גם אם אינו משרת את הבית.

טומאת מת כה:ב) ישנו טפח מעל העמוד, ובכל זאת הטומאה אינה מתפשטת לכל הבית, אלא רק כנגד הטומאה. לפי הבנתו, מובן מדוע הרמב"ם צריך היה לקבוע שהביב נחשב לחלק מן הבית ולא הסתמך על הדין הרגיל של טומאה רצוצה, שכן אז הבית היה טמא רק כנגד הטומאה ולא כולו.

26 עיין בשיעור בעניין "טומאת אוהל".

לגבי השאלות העומדות על הפרק, ברוב המקומות מדובר בביב ללא פותח טפח, וממילא דרישת המהר"ם מרוטנברג אכן מצמצמת דין 'ביב שהוא קמור'. כמובן, הרמב"ם לא בהכרח סבור כמו המהר"ם, אבל אותם המקרים (מגדל בתחילת פ"ד, וכוורת בפ"ט) שחייבו את המהר"ם לצמצם דין "קרקעו של בית עד התהום כמוהו", אולי מחייבים את הרמב"ם בצמצום דומה. כמובן, אין ביכולתנו במאמר כעין זה לפתור ולפרש את המשניות הקשות ביותר במסכת אהלות, ואולי בש"ס כולו. יש לציין שהר"ש חולק על המהר"ם מרוטנברג, והבין שדין 'ביב שהוא קמור' תקף ביחס לכל אוהל וכל חור שתחתיו.²⁷ על כל פנים, לגבי השאלה האם דין "קרקעו של בית עד התהום כמוהו" מוגבל ל"בית" או תקף גם ביחס לשאר אהלים, סביר להניח שלפי הר"ש אין הבדל, כיון שאין דין מיוחד של צירוף הבית אלא מדובר על דין בהתפשטות הטומאה. וכמו כן, לפי הריטב"א ברור שאין כאן הצטרפות בכלל, ומדובר אך ורק על טומאה רצוצה הבוקעת ועולה עד לרקיע. יוצא, שיש מספר סיבות לומר שאוהל מעל שלדים קבורים לא יצרפו את השלדים כדי לטמא באוהל:

1. שיטת הר"ש והריטב"א שדין ביב מהוה רק דין בטומאה רצוצה הבוקעת, וממילא האוהל או הבית לא יצרפו את השלדים שתחתיו.
2. לפי הרמב"ם והמהר"ם יתכן שיש מגבלות על צורת האוהל שמצרף (דוקא "בית", או לפחות דוקא אוהל קבוע).
3. המהר"ם מעלה שדוקא ביב המשרת את הבית בטל כלפיו, ולא כל חור שתחתיו.

עצים ועלים

המשנה בנידה (נב) קובעת, שיש טומאות שכותים אינם נאמנים עליהן. כל הראשונים פירשו שמדובר באוהל המת שמביא טומאה רק מדרבנן, וממילא כותים אינם נאמנים עליו (כיון שהכותים אינם מקבלים גזירות דרבנן). אחד מהמקרים שהוזכר הוא "סככות אילן המיסך

27 בהמשך המשנה (אהלות ג:ז) מצוטט הדין של אוהל שנעשה בידי שמים, שלדעת חכמים נחשב לאוהל ואילו ר' יהודה חולק. הר"ש (שם) סבור שמדובר בהמשך לעניין של ביב שהוא קמור, כשהמחלוקת היא האם דין המשנה לגבי הביב והבית תקף ביחס לחורים ואוהלים שלא נעשו בידי אדם. יוצא לפי הר"ש, שחכמים משווים לגמרי בין ביב ובית לבין כל אוהל אחר, כאשר אף אוהל וחור טבעיים כלולים בדין זה. כמובן, המהר"ם לא יקבל את זה, ולדעתו פשוט שהחלק השני של המשנה אינו קשור לחלק הראשון, ולחורים טבעיים לא יהיה דין ביב. ראוי לציין שפירוש הר"ש קשה, שכן הגמרא בסוכה (כא) ציטטה את מחלוקת התנאים הזו כמחלוקת כללית לגבי אוהל המביא וחוצץ (אמנם המשנה אחרונה (על אתר) הבין שהמחלוקת היא רק לגבי חציצה, אבל אף לר"י הוא מביא טומאה). ואמנם, יש ספרים מסוימים שחילקו את המשנה לשני חלקים, וזה מתאים יותר לפירוש המהר"ם והסוגייה בסוכה.

- על הארץ" (עיין שם נז; אהלות ח:ב). בראשונים מצינו כמה שיטות בהסבר הטעם שאילן איננו אוהל מהתורה, ומדוע בכל זאת החמירו בו חכמים:
- א. לפי רש"י (נדה נז. ד"ה אילן) מדובר באילן שענפיו נפרדו זה מזה, וטומאה מונחת תחת אחד מהם – אך אין ידוע תחת איזה.
- ב. הרמב"ם (הל' טומאת מת יג:ב) מחדש שאוהל שאינו מסוגל לקבל "מעזיבה בינונית" – אינו אוהל מהתורה, אלא רק מדרבנן, וכאן מדובר באילן שענפיו חלשים.²⁸
- ג. הראב"ד (שם) הסביר באופן שונה, וכתב שיש "מעט אוויר ביניהם". הרמב"ן (נדה נז. ד"ה הסככות) הסביר בשיטת הראב"ד, שחלק מן הענפים גבוהים מחבריהם, וכן יש ביניהם מרווחים, ובכל זאת מדרבנן החמירו כיוון שהכל עץ אחד.
- ד. הר"ש (אהלות ח:ב) אומר שכיוון שהאילן נע ברוח – אין בו דין אוהל, אלא אם כן יוכל לשאת מעזיבה.²⁹ וכמו כן, התוס' בסוכה (יג: ד"ה ירקות) כתבו שאין דין אוהל כאשר "ירקות המחוברין מתנענין ברוח, והווי להו כטלית וספינה שהיא שטה על פני המים, ואפילו בעידנא דלא נייד, ואין מביאין ואין חוצצין".³⁰ אך לכאורה קיים הבדל בין הר"ש לתוס': הר"ש כתב שהענפים אינם מהווים אוהל משום ש"הרוח מנשבת בהן ומפרידן", ומשמע שהרוח מפרידה בין הענפים ולכן אין אוהל. לעומתו, לפי התוס' עצם התנועה מבטלת את ה'שם אוהל', גם אם אין אוויר בין הירקות או הענפים.
- לא ברור מדברי הר"ש והתוס' מהי רמת התנועה המבטלת את האוהל, וכן איזו עוצמת רוח נדרשת כדי לבטל דין אוהל. כהשוואה יש דין דומה בדופני סוכה (סוכה כג:), שתנועה ברוח מצויה מפקיעה דין מחיצה,³¹ ושם מצאנו שתי מחלוקות בין האחרונים:
- א. עוצמת הרוח: החזו"א (אר"ח סי' ע"ז (יג) אות ו') הביין שרק רוח המפרידה והורסת את המחיצה מפקיעה שם מחיצה, גם בעת שאין רוח. המשכנות יעקב (סי' קכ"ג ד"ה וכן) חלק

28 כנראה הרמב"ם כאן לשיטתו, שאוהל המת מטמא מדין מקום המת, ועיין בשיעור "טומאת אוהל".

29 ניתן להסביר שכאשר האילן מסוגל לשאת מעזיבה אז ענפיו אינם נעים ברוח, או לחילופין שביחס לענפים חזקים התנועה ברוח אינה מפקיעה את ה'שם אוהל'. לדעתי ההסבר הראשון יותר סביר, ועיין בדבריו שם.

30 מבואר בדברי התוס' שירקות כאלה דומים לטלית המנפנת וספינה שהיא שטה על פני המים (אהלות ח:ה). החזו"א איש (אהלות י:ב) הקשה על דבריהם, שכן לכאורה הדין של טלית וספינה חל דוקא בשעת התנועה, ולא "בעידנא דלא נייד" כפי שכתבו התוס', ועי"ש. יתכן לחלק משום שהרוח עשויה לנשוב כל רגע ורגע, ולכן הירקות אינם נחשבים לאוהל גם כשאין הרוח מנשבת. החידוש של הטלית הוא שהיא מופקעת מ'שם אוהל' גם כאשר הרוח מנשבת והטלית פרוסה כאוהל, אבל כשאין הרוח מנשבת מובן מאליה שהטלית אינה אוהל.

31 הר"ש, בהמשך הפרק (אהלות ח:ה), מביא שני פירושים לשיטת ר' יוסי במשנה שם, ולפי הפירוש השני אמנם לדעת ר' יוסי האוהל חייב "לעמוד ברוח מצויה כמו סוכה".

עליו והבין שכל רוח מצויה מבטלת את המחיצה, ופשטות הסוגיה היא כדברי המשכנות יעקב.

ב. רמת התנועה: לגבי שיעור התנועה הפוסלת, הרב עובדיה יוסף (יחווה דעת ח"ג סי' מ"ו) הבין שהדופן פסול אפילו בתנועה של פחות משלשה טפחים, אבל לא הגדיר בדיוק את השיעור. הגאון ר' משה פיינשטיין (אג"מ אור"ח ח"ה סי' מ:ב) הבין שהפסול הוא רק בג' טפחים, כמו שרווח בשם החזו"א.

אינני יודע אם אותן שתי מחלוקות קיימות בדיני אוהל המביא טומאה או לא. הגרמ"פ שם דן בדברי החזו"א והמשכנות יעקב האם דין רוח מצויה מהוה דין מיוחד בדופני סוכה או דין כללי יותר הכולל שאר דיני מחיצה, כגון רשויות בהל' שבת, ועל זה אני מוסיף את הספק ביחס לדיני אוהל.

על כל פנים, יוצא שלדעת הרמב"ם והר"ש אפילו אילן שהוא מיסך ומאהיל לגמרי – לעיתים איננו מביא טומאה מן התורה. לשיטתם עדיין נותר איסור דרבנן, אך נראה שאם יש ספק נוסף לגבי הימצאות גופות מתחת לעץ – יש מקום להקל. בהקשר זה ראוי להזכיר נקודה נוספת. על אף שבכל התורה כולה רווחים של פחות משלשה טפחים נחשבים לסתומים מדין לבוד – בטומאה הם נחשבים לפתוחים: אין לבוד לטומאה. הריטב"א בסוכה הסביר:

שאני טומאה שהכתוב עשה בו טפח כשלשה טפחים דעלמא, ופחות מטפח דידיה הוי כפחות משלשה טפחים דעלמא.
(ריטב"א סוכה יח. ד"ה גירסת הספרים)

לעומתו, משמעות הרמב"ן בניה (נז. ד"ה הסככות), התוס' בעירובין (י: ד"ה עוד העסלא) והר"ן בחידושי בעירובין (שם) היא, שדין "אין לבוד בטומאה" מפקיע אפילו צירוף של פחות מטפח, וכך ברור מדברי הר"ש באהלות (ח:ב). יוצא, אפוא, שמאחר ונדרשת רמת צפיפות גבוהה בענפים – ייתכן שבפועל יש אילנות רבים שאינם מביאים טומאה.³² הנקודות שהעלינו לגבי עצים נוגעות בעיקר לענפים, אבל בנוגע לעלים מתעוררת שאלה נוספת. במסכת סוכה נאמר:

ירקות שאמרו חכמים אדם יוצא בהם ידי חובתו בפסח - מביאין את הטומאה, ואין חוצצין בפני הטומאה.
(סוכה יג:)

32 עיין בשו"ת משנה הלכות (ח"ו סי' ר"ב), שנקט בפשטות שאין לבוד אפילו בכלשהו.

רש"י (שם) פירש שמן התורה חוצצין, אבל מדרבנן החמירו שמא יבואו לסמוך על חציצתם אחרי שיבשו. אמנם, הרמב"ם (הל' טומאת מת יג:ה) ³³ פסק שירקות שאנים מתקיימים בימות החמה והגשמים אינם מביאים טומאה מן התורה. המאירי (שם ד"ה ירקות) הסביר, שבידי הרמב"ם הייתה גירסה אחרת באותה גמרא בסוכה. ³⁴ לאור זאת סביר להניח, שאם ירקות שמתייבשים לאורך זמן אינם מביאים טומאה, הרי שגם העלים שנובלים ונושרים בסתיו אינם מביאים טומאה. ³⁵

כמו כן, יש מקום להתלבט לגבי שני דינים נוספים. הרמב"ם כותב:

כל המטמאין באהל שנחלקו והכניסן בתוך הבית – האהל מצרפן ומטמאין באהל.

(הל' טומאת מת ד: ח)

יש מקום לעיין: האם כל אהל המביא טומאה יכול לצרף, או דווקא "בית" ³⁶ כמו כן ראינו, שלדעת הרמב"ם מת הטמון בקרקע מטמא את הבית כיון שקרקע הבית כמוהו, אולם לא ברור אם דין זה נוהג בעצים (עיין הדיון דלעיל סביב שיטת המהר"ם), ובמיוחד באלו שמביאים טומאה רק מדרבנן.

נסכם, אפוא, את התנאים הפיזיים שעשויים להשפיע על יכולת העצים להביא טומאה:

1. **חוזק:** לרמב"ם, אפילו ענפים שיש בהם עובי טפח לא יביאו טומאה מדאורייתא, במידה ואין בהם יכולת לקבל מעזיבה בינונית. לא ברור מבחינה מעשית מה משקלה של מעזיבה בינונית.
2. **צפיפות הענפים:** ענף בודד בעובי טפח מביא טומאה, אבל העץ כולו אינו אוהל אחד, ואין ביכולתו לצרף את חלקי המת לטמא באוהל או להביא טומאה מצד אחד של העץ לצדו שני. נחלקו הראשונים האם רווחים קטנים מפרידים כיון שאין לבוד בטומאה, או דווקא בגודל טפח. ³⁷

33 וכך גם במאירי ובתוס' ר"ד בסוכה (שם).

34 כך הובא גם בריטב"א שם, על אף שהוא עצמו איננו מקבל את עמדת הרמב"ם (עיין שם בהערה 69, ובדקדוקי סופרים על אתר).

35 עיין בשו"ת משנה הלכות (שם), שאילן אינו נחשב אוהל אחד; לשיטת הרמב"ם כיון שאינו יכול לקבל מעזיבה, ולשאר ראשונים – בגלל שהעלים נחשבים לאוויר.

36 החסדי דוד (קונטרס תורת האוהל סי' ח) העלה, שדבר המביא טומאה מדרבנן – כגון עצים שאינם מספיק חזקים כדי לקבל מעזיבה, לשיטת הרמב"ם – רק מביא טומאה ממטמא המונח תחתיו ישירות, אך לא מטומאה רצוצה בקרקעיתו. וכמו כן, יתכן שדין צירוף אינו נוהג בו.

37 הרב הלפרין בספרו טהרת הפתחים (קובץ תשובות הלכתיות בסוף הספר, עמ' ה-ט) העלה שעקרונות אפילו כלשהו מפריד.

3. **עלים:** נחלקו רש"י, הרמב"ם וראשונים אחרים האם ירקות שמתייבשים מביאים טומאה. לי נראה שהוא הדין ביחס לעלים.³⁸
4. **תנועה ברוח:** תוס' והר"ש פוסקים, שעץ המתנווד ברוח אינו נחשב לאוהל גם בעת שאין הרוח נושבת, אך שיעור התנועה אינו ברור.

סיכום הדין הכללי

- לדעתי, מן הראוי להחמיר ולאסור על הכהנים לדרוך במקום שיש בו בוודאות עצמות קדושים. אולם, במחנות הריכוז וביערות ניתן להסתמך על כמה היתרים אפשריים:
- א. ספק טומאה ברה"ר, שאולי מאפשר להקל גם בטומאת כהנים.
 - ב. נדרש אוהל או קבר כדי לצרף את העצמות השבורות והמחולקות, אבל ישנם כמה חילוקים והיתרים לפיהם ייתכן שאין צירוף:
 1. **כוונה לקבור:** דין קבר קיים דוקא כאשר יש כוונה לקבור (כדבריו של השפת אמת על פי התוס' בפסחים). ביחס לקדושי השואה, לפחות בחלק מהמקרים מדובר בבני אדם שהוטמנו שם בלי דעת קבורה. התלבטתי האם כוונת הרשעים ימ"ש עונה על דרישה זו: האם צריכים כוונת קבורה למנוחת עולמים, או שמא די במעשה הטמנה בעפר?
 2. **קבר בנין וקבר טפח:** החזו"א מעלה את האפשרות שלדין צירוף קבר צריכים דוקא קבר בנין, ולא קרקע עולם, אך דוחה אותה. בנוסף, החזו"א והחסדי דוד סבורים שדוקא קבר עם פותח טפח ודין אוהל מצרף.
 3. **דבר המפריד:** החסדי דוד מעלה שקבר אינו מצרף כאשר קיים דבר שמפריד בין העצמות.
 4. **חילוק בין קבר לאוהל:** החסדי דוד מעלה שדוקא קבר מצרף, ולא כל בית ואוהל. הצענו לחלק בשתי דרכים: (1) אוהל מצרף עצמות שהן שלמות אך לא מחוברות, ואילו קבר מצרף גם עצמות שבורות. (2) אוהל מצרף חלקי בשר, ואילו קבר מצרף גם עצמות.
 - ג. כל זאת לגבי מקרים בהם הקבר או האוהל מצרף את העצמות שמונחות ממש בתוכו, אבל כאשר הבית עומד מעל הקרקע והעצמות מונחות בקרקעיתו תחתיו, ראינו שנחלקו הרמב"ם והר"ש ביכולת הבית לצרף את העצמות ביחד. בנוסף, ראינו שהמהר"ם הגביל את הדין הזה לאוהל קבוע ולחור המשמש את הבית.
 - ד. נוסף להיתרים הנ"ל, ישנם היתרים מיוחדים הנוגעים לעצים:

38 בספר גשר החיים (פרק ו' ב:א) העלה כדברי הרמב"ם בירקות לקולא, וכן הבין שדין זה נוהג בכל סוגי העלים שנושרים פעם בשנה.

1. ייתכן שעצים כלל אינם יכולים לצרף עצמות, שכן דין צירוף נאמר דוקא ביחס ל"בית" וקבר. ואפילו אם הם מצרפים באופן כללי, ספק אם הם מצרפים עצמות שמתחת לקרקע.
 2. עצים שאינם יכולים לקבל מעזיבה אינם נחשבים לאוהלים מדאורייתא, ולפי כמה ראשונים זהו גם אם יש בהם טפח והם מאהילים על המת (לפי הרמב"ם משום שאינו יכול לשאת מעזיבה, לפי הר"ש והתוס' משום שהעץ או העלים נעים ברוח).
 3. על מנת להוות אוהל הענף חייב להיות בעל שיעור טפח, והרי לפי רוב הראשונים אין דין לבוד בטומאה כלל ועיקר. ויתירה מזו, עלים שמתייבשים בימות החמה או בימות הגשמים (רוב העלים) אינם מצטרפים לשיעור של טפח לפי הרמב"ם, ואף לפי רש"י שעלים כאלה מביאים את הטומאה ייתכן ואינם מצרפים עצמות שתחתיהם.
- בשורה התחתונה, לדעתי, במקום שבו יש סבירות גבוהה להימצאות מתים מתחת לבית – יש מקום להחמיר לכהנים, למרות ההיתרים השונים. אבל במקום בו אין עדות ברורה למציאות מתים אין מקום להעלות חשש. לגבי עצים ישנם עוד כמה ספקות ולכן ההיתר חזק עוד יותר, ועל כן נראה שיש להקל בכל עצים דעלמא כשאינן עדות להימצאות עצמות תחתיהם, שהרי מסתבר שאין ביכולתם לצרף את העצמות.

1. האתרים השונים

גטו וארשה

בגטו וארשה, בשעה שהנאצים ימ"ש לא יכלו לגיבורינו הקדושים בלחימה רגילה, בחרו להחריב את הגטו על יושביו באמצעות מטוסים ותותחים.³⁹ קדושים רבים נקברו בבונקרים ובמקומות מסתור מתחת לפני הקרקע. לאחר המלחמה לא נוקה האזור, והקדושים לדאבוננו לא הובאו לקבר ישראל. סביר להניח שעדיין יש עצמות הקבורות בתוך בונקרים ותחת ההריסות. ממילא, יש שני חששות הלכתיים: עצמות שתחת מפולת הבניינים היוצרות טומאה רצוצה, והעצמות שבתוך הבונקרים – להם יש אולי דין קבר.

ביחס לטומאה רצוצה, יש להניח שהעצמות הן כתותות ושבורות, וממילא טומאה רצוצה שייכת רק אם יש צירוף קבר או אוהל. רוב הסוירים נעשים תחת כיפת השמים, ולא בתוך בניינים. מהניתוח שלנו לעיל עולה שעצים בדרך כלל אינם אוהל אחד, ועל אף שענפים ברוחב טפח מוגדרים כאוהל, קשה להניח שתיערם כמות עצמות המטמאות באוהל תחת

39 דיברתי עם סיר מרטין גילברט (אחד מההיסטוריונים הגדולים במאה העשרים), ואישר את הבנתי בספרות ההיסטוריה.

ענף בודד, וגם בזה – לדעת הרמב"ם נדרש ענף חזק במיוחד. מלבד זאת, כפי שהסברנו לעיל, ספק אם אוהל מצרף מה שמתחת לפני האדמה. ממילא, לא נראה לי שיש לחשוש לספק טומאה רצוצה.

לגבי הבונקרים, אם הם נחשבים כאוהל – הרי יש כאן אוהל החוצץ. החשש היחיד הוא שהבונקר יוגדר כקבר, ואז תיווצר בעיה על פי הראשונים הסבורים שקבר סתום אינו חוצץ. אמנם מנינו כמה תנאים להגדרת קבר, אשר סביר שאינם מתקיימים כאן:

א. אם מדובר בחדר גדול, קשה להניח שיש לו דין קבר סתום.
 ב. יתכן שיש פותח טפח בבונקר, שאז – לפי רוב הראשונים – קבר פתוח מטמא במגע, אבל לא באוהל.

ג. תוס' בפסחים (אפ) (על פי הבנת השפת אמת והמהרש"א) דורשים כוונה לקבור.

ד. החסדי דוד הבין שקבר מצרף רק במידה ואין דבר החוצץ בין העצמות, מה שאינו מתקיים כאן.

מעבר לכל זה יש, כאמור, ספק טומאה ברה"ר, שלדעתנו יש להקל בו לכהנים. אעיר רק, שלגבי האזור סביב "מילא 18" יש עדות ברורה על קיומה של מפקדה מרכזית שנחרבה ויושביה הומתו. על כן, אולי רק שם יש מקום להחמיר, אך מכל מקום בשאר המקומות אין צורך להחמיר. ולדעתי, גם האזור מסביב למילא 18 מותר מעיקר הדין.

מיידנק

באוהל הזיכרון המרכזי במחנה מונחת ערימה גדולה של אפר שרופים. נראה בעליל שהעצמות המצויות שם הן קטנות ביותר, ובוודאי שאין שם רובע קב עצמות ממת אחד, ואפר שרופים אינו מטמא. הרוצה להחמיר – יכול לעמוד מחוץ לכיפה הגדולה, שם אין שום חשש.

ליד האנדרטה המרכזית יש חדר ובו ארון, שעליו נכתב (באנגלית): "זהו ארון המכיל עצמות אדם". לא ברור כמה עצמות מונחות שם, אך לכאורה גם אם הן כתותות ושבורות יתכן שהארון נחשב כקבר. אולי לשיטת הרמב"ם הוא נחשב לכלי עץ ואין לו דין קבר, אבל יתכן שכיון שהוא מחובר לקרקע – בטל ממנו שם כלי עץ. ואפילו אם הוא כלי עץ ואינו קבר, לכאורה יש כאן איסור דרבנן לשיטת הרמב"ם. אבל לאותם ראשונים הסבורים שיש דין קבר סתום, אם אין לארון זה פתיחה ברור שיש כאן איסור דאורייתא. כיון שלא ידוע לנו האם יש כאן רובע הקב או חצי הקב ממת אחד, מן הראוי להחמיר בבניין זה.

כל זאת מתוך הנחה שהעצמות הם של יהודים. אמנם, יש דעה הגורסת שמדובר בעצמות שבויים רוסיים. ועל אף שהשו"ע והרמ"א החמירו במתי עכו"ם (עי' יר"ד שעב:ב), אך משמע מדבריהם שאין מדובר בעיקר הדין. עיין בפתחי תשובה שם (שעב:ט), שדן לגבי צירוף ספקות נוספים.

התכתבתי עם מנהלי האתר במיידנק, והם אמרו שזהות הנקברים באותו ארון לא ידועה, וכמו כן לא ידועה להם כמות העצמות ואם הגיעו ממספר מתים או ממת אחד. לפיכך, לבי נוקף בהיתר זה ולדעתי יש להחמיר, אלא אם כן תגיע עדות ברורה יותר לגבי מצב העצמות וכמותן.

טיקטין ואזורים שפעלו האינזצגרופין

למעט אזור קבר האחים, החשש היחיד כאן הוא של טומאה רצוצה. על כן, אין לעמוד מעל מקום קבר האחים, וכן לא מתחת לעצים המאהילים על הקבר. ברור שאין היער כולו נחשב לאוהל אחד, וממילא ניתן לעמוד מתחת לעצים שאינם מאהילים על קבר האחים. אולי יש כאן חשש לעצמות אנשים בודדים, הפזורות מחוץ לגבול האזור המסומן. אך לגביהם נראה שמדובר בעצמות שבורות וכתותות, ורק אוהל או קבר יצרף אותם. הסיכוי שענף של עץ שהוא אוהל יונח מעל גבי עצמות ממת אחד שמטמא באוהל – לא נראה סביר, ועל כן אין צורך לחשוש לזה.

טרבלינקה

כאן הנאצים ימ"ש החריבו את הבניינים, וניסו להשמיד את כל העצמות. הדעות חלוקות לגבי מידת היעילות של השמדת הראיות.⁴⁰ ואפילו במידה ונותרו עצמות כולן בוודאי שבורות וכתותות, ואין שם בתים או עצים שיאהילו, וממילא אין לחשוש.

אשוויץ

כאן יש בתים, אך אין זה סביר שיש עצמות מתחת לבתים. ואפילו אם יש עצמות מתחת לבתים, לא ברור האם אוהל מצרף עצמות מתחת לפני הקרקע.

בתי הקברות בוארשה, קראקוב ולודז'

ברור שאסור מן התורה לעמוד על גבי קברות, ולעמוד בקרבת ד' אמות לקבר מדרבנן. בקראקוב ובלודז' לא ראיתי, אפוא, שום דרך מותרת להתקרב לקברים. אמנם בוארשה נסלל שביל רחב, אשר לפי הבנתי נועד להליכת כהנים, אולם לא נראה לי שיש מרחק של ארבע אמות מאמצע השביל לקברים. יתכן שבעבר הייתה מחיצה בין הקברים לשביל, או

40 דיברתי עם רב אחד שמארגן סיורים רבים לאתרים וטען, שההריסה היתה אפקטיוויית ביותר, ושכך היו הממצאים הארכיאולוגיים באתרים אלו. אולם, קיימתי שיחה בעל פה עם סיר מרטין גילברט וטען בתוקף שהיה בטרבלינקה בשנות החמישים והאתר היה מלא עצמות אדם וגוויות מקדושנו.

שעם הזמן הוסיפו שורת קברים נוספת; שמת י לב שיש סימנים מסוימים שהשורה הקרובה לשביל נוספה בזמן מאוחר יותר.

בנוסף, ברחבי בית הקברות פזורים עצים גבוהים המאהילים על השביל. כאן אין צורך לעצים לצרף את העצמות כיון שהקבר מצרף אותן; ברגע שיש ענף אחד ברוחב טפח המשתרע מעל קבר ומעל השביל – הוא יטמא כהן העובר בשביל. כמו כן, יש גזירה מדרבנן של אילן המיסך על קבר ודאי (ש"ע י"ד סי' שס"ט). אמנם מלשונו שם לא ברור האם מדובר דווקא באילן שיש בענפיו טפח, אך על פי התרשמותי בוודאי יש שם ענפים שעוביים עולה על טפח, וממילא יש מקום להחמיר.

חלמנו ויער חלמנו

בחלמנו נעשה הניסיון הראשון לרצח המוני שלא על ידי ירי. הנאצים ימ"ש העלו את הקדושים על משאיות, והזרימו גזים כדי להמיתם בחנק. על פי העדויות, הגופות לא נקברו במקום, אלא ביער הסמוך. בשטח המחנה עצמו סביר שאין גופות. ואפילו במידה ויש גופות, כיון שאין שום אוהל – לא יהיה מה שיצרפן. ממילא, אין במקום שום חשש לכהנים. ליער חלמנו הסמוך הובאו הגופות לשריפה. על פי העדויות – רוב הגופות נשרפו, אולם אין להוציא מכלל אפשרות שיש עצמות שלא נשרפו, אשר יש בהן כדי לטמא באוהל. אולם, כיוון שגם כאן אין אוהל שיצרף אין כאן חשש. ובחלקים בהם יש עצים, יש להחמיר ולא ללכת תחתם. אולי היה מקום להקל אפילו מתחת לעצים, כיון שהסתפקנו האם כל אוהל מצרף, במיוחד עצים שלדעות רבות אינו אוהל גמור, ובכלל – האם אוהל מצרף עצמות שמתחת לפני אדמה. אבל לדעתי מן הראוי להחמיר שלא ללכת מתחת לעצים המוגדרים כאוהל.

אעיר רק שבשני המקומות אלו אין מקום לצרף מדין קבר, וזאת מכמה סיבות. ראשית, על פי תוס' בפסחים (פא:) נדרשת כוונה לקבור. שנית, אין בקבר פותח טפח. שלישית, כאמור, החסדי דוד סבור שכשיש עפר בין העצמות – אין הקבר מצרף. יהי רצון שהקב"ה יכסה בכנפי שכינתו הקדושים והטהורים שנספו, נהרגו ונטבחו, ויעלה זכרונם לפני כסא כבודו ויתן להם מנוחת עולמים.